

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kusper Judit

„Eltört a kis tükör”

**Szubjektum, nyelv, emlékezet a klasszikus magyar
lírában (Vajda, Czóbel, Kosztolányi)**

DE Bölcsészettudományi Kar
2008

a. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Az újraolvasás és újraértelmezés igénye egyszerre szólal meg, amikor az olvasó a 19. század második felének irodalmát, s különösen a lírai alkotásokat kísérli meg a folyton új kérdéseket felvető befogadás horizontjába állítani. Rögtön nehézségekbe ütközünk, ha erről az időperiódusról mint korszakról kívánunk beszélni, hiszen irodalomtörténet-írásunk eddigi, e periódust illető elnevezései nem váltak uralkodóvá, a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban többnyire valami előttiként vagy utániként határozták meg a 19. század néhány utolsó, illetve a 20. század első évtizedét, így a szövegek alapos vizsgálata előtt megkísérelhetjük magának a korszakolásnak, majd azon túl és ahhoz kapcsolódva a kanonizáció problémáját érinteni.

Kánonokról és kanonizációról viszont nem pusztán a kortárs (jelenlegi) befogadó horizontjából szükséges beszélnünk: ugyanilyen fontossá és megkerülhetetlenné válik számunkra a művek recepciója, az őket közvetítő kánonok értelmezési stratégiája s nem utolsó sorban e kettő találkozása: a legfontosabb kérdéssé az válik, képesek vagyunk-e az adott irodalmi műveket (jelen esetben a 19. század második felének lírai alkotásait) megszólítani, s ha igen, melyek azok a kérdések, melyek újrendezhetik, vagy legalább mozgásba hozhatják az eddig megszilárdultnak vélt „rendszer”. E rendszer számos eleme ugyanakkor saját olvasási tapasztalatunk része is, hiszen megkerülhetetlen azon értelmezési stratégiák figyelembe vétele, melyek a mindenkori olvasót a szöveghez juttatják, így szinte megkerülhetetlen a korszakfogalom – új diskurzusrendbe illeszkedő – használata is.

A korszakolás és kanonizáció kérdéskörének tárgyalása viszont elengedhetlenné teszi olyan újszerű nézőpontok alkalmazását, melyek valóban lehetőségessé teszik az eddig kialakult modellek átstrukturálását. Dolgozatomban mindenképp előtt a szubjektum és individuum problémáit, kérdéseit, lehetőségeit felvetve igyekszem új irányokat létrehozni, elsősorban a német filozófia- és irodalomtörténet gondolkodóira (különös tekintettel Manfred Frankra és Anselm Haverkampra) hivatkozva. Az újkori és legújabb kori Európa szubjektumfelfogásainak áttekintése közben érdemes elgondolkodni Descartes, Schopenhauer, Nietzsche, majd Foucault, Derrida és Manfred Frank tézisein, akik – hol egymásnak ellentmondva, hol egymást kiegészítve – létrehozzák azon módszereket és elméleteket, melyek segítségünkre lehetnek az említett időperiódus szövegeinek megértésében. Ám a nevek sokasága is mutatja, hogy nincs egyszerű dolgunk: számos kérdés vetődhet föl számos irányból, több irány is helyesnek bizonyulhat, s célunk az ebben az esetben, hogy megpróbáljunk olyan ösvényeket találni, melyek még – többnyire – járatlanok,

ám mégis célravezető. A szubjektumelméleti kérdések így elvezetnek bennünket a szétszórt, soha (többé) nem egységes szubjektum problematikájához, mely az egész korszak egyik leglényegesebb tapasztalata lehet.

A jelen olvasója számára a legnagyobb kihívást az jelentheti, hogy képesek vagyunk-e a XIX. század második felének, végének ezen tapasztalatát dialógusként olvasni, s elfogadni azt a különös tételt, mely szerint – úgy vélem – a modern ember (nevezhetjük akár modern szubjektumnak vagy homo modernisnek) megszületése pillanatától kezdve csak önnön tragédiájában és felfoghatatlanságában létezhet, s mire egyáltalán korszakalkotó erőként beszélhetnénk róla (azaz többnyire a XX. század elejétől, ahonnan a klasszikus modernség formációját eredeztethetjük), már fel is számolja önmagát. E kissé skizofrén állapotban kell az énnel önmeghatározásra, önkonstrukcióra törekednie, amit csöppet sem segít az a tény, hogy bár szubjektumelméleti szempontból javában a romantikus szubjektum felszámolásáról s ezen (talán pszeudo-)modern szubjektum meglétéről beszélhetünk, a korszakok és korszakküszöbök még mindig nem jelölték ki e hozzávetőlegesen negyven év helyét az irodalomtörténetben, így nincsenek elégséges és bizonyos szempontjaink az ezen időszak műveiben megteremtődő szubjektumok megragadására. A romantika kései vagy a modernség korai modulációjaként való felfogás csak valamihez viszonyítva próbálja meg értelmezni a szövegeket, ám számunkra az lehet igazán fontos, hogyan képesek megszólalni önnön valójukban, maguk a textusok milyen kérdést képesek közvetíteni számunkra, s ami talán leginkább segítségünkre lehet e művek megértéséhez: hogyan konstituálja önmagát a szubjektum a számára sem egyértelműséget, sem bizonyosságot nem nyújtó világban.

A továbbiakban e kérdésekre igyekszünk választ keresni, s három alkotó, Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveit értelmezve az én megnyilvánulásainak és olvasási lehetőségeinek különféle változatait igyekszünk egy posztmodern horizontú befogadás felől szemlélni.

Vajda János műveinek recepciótörténetbeli helyének kijelölése után a szövegek megszólítása és megszólaltatása kerül előtérbe. Egyik legígéretesebb szempontunk lehet a Gina-versek szubjektumainak vizsgálata, mely szövegek az emlékezéstechnikák és én- vagy önteremtő beszédmódok dinamizmusából nőnek ki. A művek egy olyan nőalakot teremtenek meg, mely százféle alakban létezik, soha nem ugyanaz, de valami mégis összeköti ezen alakokat: a rá(juk) emlékező szubjektum, aki viszont önmagát is állandóan újrateremti az újra és újra megszülető textusokban. Az emlékezés aktusa mellett a szövegek gyakran élnek a tükör és tükröződés metaforájával, így a szubjektumot körülvevő világ széthullása sokszor a „kis világ”-ban, az egyénben tükröződik, s elkerülhetetlenül annak széthullásához fog vezetni.

„Az a metafora, mely kitüntetett módon az újkori szubjektivitást megszólaltatta és nyelvhez juttatta, a tükör metaforája.” – írja Ralf Konersmann *Lebendige Spiegel. Die Metapher des Subjekts* című könyvében. Vajda költészetében a tükör metaforája a (teremtett) szubjektumok egyik lehetséges megjelenítőjévé válik: a versek beszélője saját énjét, lelkét, szemét stb. kínálja föl hol a kedvesnek, hol a napnak, hogy bennük megpillanthassák önmagukat – *máshogyan*, s a művek pragmatikai szintje, önértelmezése szempontjából és a *másik kép* válik relevánssá, akár igazsággá is.

Az igazság és valóság sajátos értelmezési lehetőségei is felkínálnak egy új lehetőséget a szubjektum megképzésére és értelmezésére: az irónia alakzatán keresztül eleve tarthatatlanná válik az addig egységesnek hitt világ és szubjektum képzete, átértelmeződik mindaz, ami eddig releváns, lényegi lehetett. Vajda elemzett (és igen sokszor félreértett) műveiben (többek között *A kárhózat helyénben* és az *Alfréd regényében*) azon kérdésekre kereshetjük a választ, miként lehetséges megélni a romantika eltűnését, a „romantikátlanított romantika” milyen lehetőségeket kínál a szubjektum számára, illetve maga az irónia hogyan képes szervezni magát a szöveget és a szövegben teremtődő világot, ént.

A dolgozat Czóbel Minka műveit tárgyaló fejezete hasonló problémákat tárgyal: a grammatikai és pragmatikai szinten szétszóródó szubjektum hogyan konstituálja a versszöveget és így a benne teremtődő ént, s az eddigiekhez egy újabb kérdés társulhat: létezhet-e női megszólalás, női írás, egyáltalán női olvasás. Czóbel igen gazdag metaforarendszerét is vizsgálva olyan különös jelenséggel találkozunk, mely valóban egyedülálló lehet a magyar irodalomban: a XIX. század végén és a XX. század elején született művek a jelenkori kérdezőhorizont felől közelítve értékes válaszokat kínálnak a megértésre és értelmezésre váró olvasónak. A szubjektum megképződése Czóbel műveiben (mind lírájában, mind lírai hangvétellű prózájában) a disszemináció jelenségére világít rá, mely úgy a hermeneutika, mint a dekonstrukció felől megközelítve érvényes és ugyanakkor izgalmas olvasatokat hozhat létre. A már eleve különös recepciótörténeten túl a Czóbel-szövegek megnyílnak a retorikai, a pszichoanalitikus, a metaforikus vagy feminista olvasásmód előtt, s e kísérletek bizonyíthatják, hogy a kánonon kívül elhelyezkedő művek is képesek megszólalni, amennyiben kérdéseink adekvátak.

Az énteremtés és –szétszóródás jelenségét követve juthatunk el a dolgozat következő fejezetéhez, melyben Kosztolányi Dezső egyik verseskötetében, *A szegény kisgyermek panaszaiban* rejlt lehetőségek újraolvasására helyeződik a hangsúly. A kisgyermek hangja – a Vajdánál tárgyalt jelenséghez hasonlóan – egyrészt az emlékezeten, emlékezésen, másrészt a

férfi- és gyermekvilág közötti térben és időben rejlő feszültségen keresztül teremődik, pontosabban mindig újratereődik, így generálva egy valóban sokarcú és sokhangú világot.

b. Az alkalmazott módszerek vázolósa

Disszertációmban az említett művek elemzése során az irodalomelmélet és irodalomtudomány több irányzatára támaszkodtam: mindvégig lényeges volt számomra, hogy a hermeneutika megértés- és értelmezésközpontú módszerei szóhoz jussanak, azaz képes legyek a szövegeknek (jelen esetben talán mondhatjuk, hogy a régmúlt szövegeinek) érvényes kérdéseket feltenni, s ezáltal a művek horizontját a befogadó horizontjához közelíteni. Kiemelten támaszkodtam Gadamer, Jauss és Manfred Frank és Anselm Haverkamp elméleteire, melyek így egyben a dolgozat filozófiai háttérét is képezhetik. Ezen túl, vagy akár ezen elméletekbe építve megpróbáltam a dekonstrukció egyes jelenségeit is szóhoz juttatni, különösen a retorikai olvasás lehetőségét igyekeztem a szövegek olvasása során kihasználni. Paul de Man, Jacques Lacan, Jonathan Culler vagy Elaine Showalter tanulmányai, elméletei egyaránt segítségemre voltak a szövegvilágok mind szélesebb kitérítése és így az értelmező játék mind izgalmasabbá tétele során.

c. Az eredmények tézisszerű felsorolása

Mint az már a kérdések felvetése során is látható volt, a tárgyalt időperiódus szerzői és alkotásai felkínálják az újraolvasás lehetőségét a jelenkor olvasójának, s ez az újraolvasás egyben a kánon átstrukturálásához is vezethet. Megkísérlem nem a korszakokat, hanem a kánonokat elkülöníteni egymástól, úgy vélem, a XIX. század második felétől érdekesebb kánonokról, mint korszakokról beszélni (elsősorban az egyidejű egyidejűtlenségeknek köszönhetően).

A kánonviták ugyanakkor felvethetik a szubjektum értelmezésének és megképződésének problémáját is, melynek újragondolása szintén a mindenkori befogadó feladata: az újkori szubjektum nem képes önmagát egységként értelmezni, hiszen eltűnt mögüle az a bizonyosság, ami egységet lenne képes konstituálni. Így az én szükségszerűen csak *ének* lehet, s e tapasztalatot mindenképp evidensként, s nem defektusként kell elfogadnunk.

Vajda műveinek olvasása során kitűnik, hogy egy egyedülálló és rendkívüli jelenséggel találkozunk, hiszen a Gina-versek (vagy akár Gina-regény) beszélői és teremtett alakjai az állandó újratereődés és újraértelmeződés dinamikájában léteznek, ezáltal megbontva a

romantika világképét. Mind emlékezettechnikája, mind retorikai felépítettsége rendhagyó a szövegeknek, s ha megkíséreljük az irónia alakzata felől olvasni őket, valóban új helyet kérnek és kaphatnak a magyar irodalmi kánonban.

Hasonló eredményt érhetünk el Czóbel Minka műveinek befogadásakor is, hiszen eleve egy kánonon kívüli szerző kanonikussá tétele az egyik (nem is rejtett) cél, természetesen műveinek mozgásban tartásán és felértékelésén keresztül. A legnagyobb eredmény mindenképp annak tapasztalata, hogy e művek megszólíthatók és megszólaltathatók, méghozzá a legváltozatosabb módszerek és kérdezőhorizontok segítségével.

Eddigi egyik legfontosabb kérdésünk az én létesüléséhez kapcsolódott: hogyan képes a szövegbéli szubjektum megképezni önmagát, milyen relációkban, milyen kánonokhoz igazodva konstituálódik, s ezáltal hogyan különül el a kortárs irodalom uralkodó alkotásaitól vagy kánonjaitól. Mind Vajda, mind Czóbel esetében azt láthattuk, hogy az én nem tudja magát egységesként elképzelni, hol az irónia és az emlékezet mindig széttartó ereje teszi ezt lehetetlenné, hol maga a pragmatikai szint hívja elő a széttartást és széthullást, hol a női hang és az ebből adódó némaság bizonytalanítja el a szövegbéli szubjektum önazonosságát, így távolodva el mindkét alkotó életműve a korszak hivatalos kánonja(i)tól, s válik szinte önmagába záródó metaforává.

Kosztolányi Dezső a kanonikus rend másik pólusán helyezkedik el: őt nem kell megismertetni az olvasóval, a dolgozat célja inkább egy kitüntetett kötet hozzácsatolása egy, a Nyugat folyóirat előtti hagyományhoz, bizonyítva, hogy – jelen esetben – az egységes és hipertropikus én nem egyeduralkodó a Nyugat alkotói között, a szétszóródás pedig nem csupán a későmodernség terméke és tapasztalata. A Kosztolányi-műveket a Nyugat klasszikus alkotásai közé sorolták, így újraértelmezésük sokáig nem tűnt relevánsnak. A poétikai funkciók áthelyeződése és az identitásképző stratégiák átalakulása miatt azonban megjelenik a klasszikusok újraértelmezésének igénye, melynek következtében más irányból szólíthatók meg e művek, új kérdések tehetők fel nekik, s a megszokottól eltérő módon azonban rendkívüli módon differenciálódhat, hiszen minden új kérdésfeltevés többirányúsíthatja az eddig egyenletes és egyirányú mederben folyó befogadást. Jelen esetben meglepő lehet talán, hogy Kosztolányi lírája két, jórészt a XIX. században alkotó szerző műveivel kíván párbeszédet folytatni, ráadásul nem is a megszokott előd-követő kontextusban. A már felvázolt szubjektumelméleti kiindulópont kijelölheti kérdésfeltevésünk irányultságát, s egyszersmind ki is zökkenheti a Kosztolányi-recepciót eddigi kerékvágásából, amennyiben *egyszerre* kívánja bizonyos szövegeit cusanusiként és nolanusiként értelmezni: így a szubjektumot értelmező nyelv nem csupán a klasszikus modernség tapasztalatiból táplálkozik, hanem

megszólalását a már kialakult, ám prioritását csupán a posztmodernben elnyerő líranyelv felől is képes építeni.

- d. *A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent vagy igazoltan kiadásra elfogadott publikációi*

Szkcikk:

- *A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában*, Irodalomtörténet, 2000/3., 435-462. (28 lap)
- *A beszéd írhatósága és olvashatósága (Babits Mihály: Beszélgetőfüzetek)*, Szép literatúrai ajándék különszám: „nem használ komolyan semmi, csak rövid időre”, Pécs-Szeged, 2000, 24-30. (7 lap)
- *Barta János és a Vajda-kutatás = Emlékezés a száz éve született Barta Jánosra*, szerk. Imre László és Gönczy Monika, Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2003, 63-71. (8 lap)
- *Ha a pókháló szövedéke fölfeslik valahol – Czóbel Minka: Pókhálók*, (az anarcsi Czóbel Minka Emlékezés szerkesztett kiadványa, megjelenés előtt) (12 lap)
- *A mindenható irónia – Alfréd regénye*, a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szerkesztett kiadványa, megjelenés előtt (12 lap)

OTDK-dolgozat:

- *A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában*, XXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Pécs, 1999. március 31., Magyar Irodalom tagozat, II. helyezés

Recenzió:

- *Műfajok összjátéka (Nyilasy Balázs: A konzervatív–modern költő. Arany János verses epikája)*, Irodalomtörténet, 2001/4, 636-640. (5 lap)
- *Szakíts, ha bírsz! (Szili József: „Légy, ha bírsz, te »világköltő«”)*, Irodalomtörténet, 2002/2, 305-310. (6 lap)
- *Női vonal – Levelek Héra és Aphrodité maszkjában*, A Part, 2006/9. (2 lap)
- *A bűvölet jegyében (Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században)*, Alföld, 2006/12, 88-92. (5 lap)

Előadás:

- *A beszéd írhatósága és olvashatósága (Babits Mihály: Beszélgetőfüzetek)*, JPTE által szervezett konferencia: „Nem használ komolyan semmi, csak rövid időre”, Sellye, 1999. július 28-augusztus 1.

- *A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában*, Eötvös Konferencia, Budapest, 2000. március 24-26.
- *Barta János és a Vajda-kutatás*, Barta János konferencia, Debrecen, 2001. október 3.
- *Az emlékezetben megteremtődő szubjektum (Vajda János költészete)*, Fiatal tudósok fóruma, DAB-székház, Debrecen, 2002. december. 10.
- *Az irónia identitásképző szerepe Vajda János műveiben*, VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Debrecen, 2006. augusztus 21-26.
- *Az emlékezés magánya – Czóbel Minka prózája*, Czóbel Minka Emlékezés, Anarcs, 2007. április 14.